

ЗАПРОВАДЖЕННЯ ЗАГАЛЬНОЇ СИСТЕМИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ У ЗЕМСЬКИХ ШКОЛАХ КРЕМЕНЧУЦЬКОГО ПОВІТУ НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

В. О. Крот, Л. М. Крот

Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського
вул. Першотравнева, 20, м. Кременчук, 39600, Україна.

E-mail: krotvolodymyr@mail.ru, vikolo07@mail.ru

На основі документальних джерел розглянуто головні напрями розвитку освіти в початкових школах Кременчуцького повіту на початку XX століття. Особливу увагу приділено діяльності земства, його ролі у фінансуванні сільських навчальних закладів. На основі статистичних даних проаналізовано матеріальне забезпечення шкіл, відзначено тенденцію щодо зростання кількості навчальних закладів та учнів, що здобували в них освіту. Окрему увагу приділено земським вчителям, їхньому соціальному становищу. Відзначено зусилля Кременчуцького повітового земства щодо запровадження загальної системи початкової освіти у нашому краї.

Ключові слова: земство, освіта, гласні, земські вчителі, фінанси, субсидії.

ВВЕДЕНИЕ ОБЩЕЙ СИСТЕМЫ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ В ЗЕМСКИХ ШКОЛАХ КРЕМЕНЧУГСКОГО УЕЗДА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

В. А. Крот, Л. Н. Крот

Кременчугский национальный университет имени Михаила Остроградского
ул. Первомайская, 20, г. Кременчуг, 39600, Украина.

E-mail: krotvolodymyr@mail.ru, vikolo07@mail.ru.

На основании документальных источников рассмотрены главные направления развития образования в начальных школах Кременчугского уезда в начале XX века. Особенное внимание уделено деятельности земства, его роли в финансировании сельских учебных заведений. На основе статистических данных проанализировано материальное обеспечение школ, отмечено тенденцию к увеличению школ и учеников, получающих в них образование. Отдельное внимание уделено земским учителям, их социальному положению. Отмечены усилия Кременчугского уездного земства по внедрению общей системы начального образования в нашем крае.

Ключевые слова: земство, образование, гласные, земские учителя, финансы, субсидии.

АКТУАЛЬНІСТЬ РОБОТИ. В цьому році минає 150 років з часу започаткування в Російській імперії земської реформи. Новостворені органи місцевого самоврядування мали завдання опікуватися освітою, медициною, сільським господарством, шляхами, поштою. Варто зазначити, що в більшості випадків земствам доводилося починати фактично з нуля. Однак, завдяки наполегливій пра-

ці, вони досягли вагомих успіхів у галузі розбудови мережі навчальних закладів.

Метою роботи є дослідження діяльності Кременчуцького повітового земства в напрямку формування сільських шкіл та запровадження системи обов'язкової початкової освіти.

МАТЕРІАЛ І РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕНЬ. Кременчуцьке повітове земство розпочала свою діяльність у серпні 1865 р. На той час в названій адміністративно-територіальній одиниці налічувалось 29 приходських шкіл, в яких навчалось приблизно 600 учнів. Як свідчила тогочасна практика, більшість з них існували тільки на папері. Тобто до земської реформи початкова освіта в селах ледь жевріла. У перші роки свого існування Кременчуцьке повітове земство не вважало за доцільне розвивати освіту на селі. Основну увагу воно звертало на розвиток середньої освіти. Гласні виступали за відкриття в Кременчуці чоловічої гімназії і навіть виділили на неї більше 10 тис. руб. Однак, не здобувши підтримки в урядових колах, змушені були відмовитися від цієї ідеї. Проте, згодом загальна ситуація в країні змусила їх зайнятися проблемою розвитку початкових шкіл.

У 1870 р. витрати на освіту становили 3292 руб., тобто більше 5% від загальної суми бюджету Кременчуцького повітового земства. З них 2819 руб. йшло на виплату зарплати вчителям початкових шкіл, 75 руб. виділялося на утримання шкільної ради, 100 руб. на закупівлю шкільних посібників, 298 руб. – на педагогічні курси, вчительські з'їзди, утримання бібліотек [1]. Як бачимо, на початковому етапі своєї діяльності земство не брало на себе великих зобов'язань щодо розвитку шкільництва. Утримання й надання приміщень перекладалося цілком на сільську громаду. Навчальних закладів було мало, а кошти, виділені на них, мізерні.

Через 20 років Кременчуцьке повітове земство асигнувало на освітні потреби 29600 руб., що було майже 23% від його бюджету. За цей час у процесі фінансування освіти сталися помітні зміни. По-перше, відбулося значне зростання навчальних закладів, саме з цим пов'язане збільшення коштів на їх утримання. Лєвова частка грошей, виділених земством, спрямовувалася на зарплату педагогічним працівникам. По-друге, з'явилися нові джерела витрат, вони спрямовувались на підтримку реального училища та жіночої гімназії й інших навчальних закладів. По-третє, в бюджеті земства з'явилися нові статті, що передбачали премії кращим учителям та витрати на позашкільну освіту [1].

Події, пов'язані з Першою російською революцією, та економічні потреби спонукали владу Російської імперії надати більш реальну допомогу розвитку народної освіти. У лютому 1907 р. до Державної Думи було внесено проект закону «Про запровадження загальної освіти в Російській імперії» та про надання з казни за кошторисом 1907 р. 5,5 млн. руб. на початкову освіту. Остаточний закон був прийнятий 3 травня 1908 р. Він передбачав можливість усім дітям шкільного віку (8-11 років) пройти повний курс навчання. Опікування відкриттям достатньої кількості навчальних закладів покладалося на органи місцевого самоврядування. Термін навчання мав тривати чотири роки. В одній школі пере-

бувало б від 50 до 200 учнів. Радіус функціонування школи повинен становити три версти. На органи місцевого самоврядування покладалися обов'язки протягом двох років скласти проект шкільної мережі й план її реалізації. Для включення до неї училище повинне відповідати таким вимогам: мати законовчителя і вчителя, які володіють законним правом викладання; бути забезпеченим шкільним приміщенням, яке відповідало б усім гігієнічним правилам, навчальними книгами, посібниками, діти повинні навчатися безкоштовно. У разі відповідності наведеним вимогам, органи місцевого самоврядування вступали в переговори з Міністерством народної освіти і воно виявляло готовність надати кошти на утримання кожного з учителів (360 руб.) та законовчителів (60 руб.). Тобто виплачувати заробітну платню педагогам повинен уряд, а земство зобов'язувалося витратити звільнені кошти на утримання приміщень шкіл. Орган місцевого самоврядування повинен був створити цілу мережу початкових шкіл і приймати до них всіх бажаючих. Планувалося протягом десяти років надати можливість усім дітям шкільного віку вчитися [2].

Закон 1908 р. передбачав асигнування урядових субсидій на будівництво навчальних закладів. Із загальної суми 6,9 млн. руб., виділених міністерству на розвиток освіти, 1,9 млн. руб. повинно було піти на спорудження нових шкіл. Гроші надавалися за умови, що третину необхідних коштів надасть місцева громада або земство. Потім, згідно із законом від 22 червня 1909 року, створено Шкільний фонд імені Петра Великого, який мав у розпорядженні 4 млн. руб. Згідно з його положенням позики надавалися в розмірі від половини вартості новозбудованої споруди. Указані асигнування коштів із державного бюджету дали сильний поштовх до розвитку початкової освіти [2].

На земських зборах нашого краю в 1907 р. було заслухано доповідь «Про запровадження початкової освіти в Кременчуцькому повіті», після тривалого обговорення ухвалили рішення:

1) проект шкільної мережі ухвалити;

2) клопотатися перед Міністерством народної освіти про негайне надання Кременчуцькому повітовому земству субсидій, згідно з міністерським проектом, на жалування вчителям, законовчителям, вчителькам у земських школах за кількістю їх на 1 січня 1908 року з тим, щоб щорічно субсидія збільшувалася у відповідності з існуючими і відкритими школами;

3) у випадку задоволення клопотання Кременчуцького повітового земства зобов'язуємося всю суму коштів учительському персоналу, яка звільниться в кошторисі земства внаслідок субсидії Міністерства народної освіти, використати на будівництво й обладнання нових початкових шкіл [3].

Обговорення засвідчило, що більшість земців із розумінням поставилася до запровадження шкільної мережі в Кременчуцькому повіті, однак чимало з них мали свої зауваження. Зокрема, гласний П. А. Білевич указував, що однокомплектні училища, які управа бере за основу, не можна вважати нормальним типом училища, бо одному вчителю не під силу справитися з усіма своїми обов'язками. Він би замінив їх двокомплектними училищами з двома вчителями. Його точку зору відкидав гласний П. Малама, наводячи за приклад швей-

царську систему, де переважала школа з одним учителем, і вона, на його думку, є ідеальною [3]. А. Диздирєв вважав, що не варто поспішати із затвердженням доповіді, потрібно створити компетентну шкільну комісію для більш детальної розробки проекту. Те, що збори прослухали, залишає враження чогось недопрацьованого. Наші земські споруди досить погані і, розпочинаючи формувати власну шкільну мережу, потрібно вжити всіх заходів щодо уникнення помилок у витратах на будівництво споруд. На ці справедливі зауваження відповів голова управи Д. Мілорадович. Він зазначив, що поспіх пов'язаний з тим, що міністерство виділило 5 млн. руб. на поширення початкової освіти, і субсидії отримують, в першу чергу, ті земства, які представляють проект шкільної мережі. Якщо цього не буде зроблено, то доведеться невідомо скільки чекати нових урядових асигнувань на освіту [3].

Земські збори більшістю голосів ухвалили рішення в такій редакції: «доповідь управи про запровадження загального навчання в Кременчуцькому повіті та проект шкільної реформи ухвалити; вибрати шкільну комісію для більш детальної розробки питання із здійснення проекту шкільної мережі, звернути увагу комісії на можливість використання шкільного фонду в сумі 23 тис. руб. До Комісії збори обрали А. Диздирєва, П. Білевича, Д. Мілорадовича, Г. Горпинку, графа В. Капніста, священика Данилевського». Крім цього, збори ухвалили «уповноважити П. Бутовського і В. Остроградського клопотатися в Петербурзі перед Міністерством народної освіти про надання субсидії для впровадження проекту шкільної мережі» [3].

План формування шкільної мережі передбачав будівництво в Кременчуцькому повіті 187 нових шкіл і розширення вже існуючих навчальних закладів. Він мав бути реалізований протягом 1907-1918 рр. Серед умов, які висунув уряд, були: земство повинно відкрити в тому році, з якого запроваджується загальне навчання, кількість шкільних комплектів, передбачених фінансовим планом; встановити мінімальне жалування вчителів 360 руб. на рік, а законовчителів – 60 руб. (на 100 дітей шкільного віку); безкоштовне навчання дітей в усіх школах, які фінансувалися міністерством, а також звільнення сільських товаристів від обов'язку утримувати шкільні приміщення. Постійні урядові субсидії призначаються виключно на утримання вчителів в розмірі 390 руб. на комплект школи, в якій навчається 50 учнів [4]. Однак фактично кошти з міністерства стали надходити лише з 1910 р.

Реалізація проекту шкільної мережі розпочалася вже з 1908 р. Тоді було відкрито Борисівське училище Пироговської волості, Шепелівське Глобинської та Валашківське Пісківської. Двоє перших із двокласним приміщенням. Окрім цього, через вплив учнів відкрито нові відділення в Кобелячківському і Троїцькому училищах. Розширено було Дяченківське, Потікське, Гриньківське і Ламанське. Таким чином, на 01.01.1909 р. працювало 82 земських училища, з них одне жіноче, в яких освіту здобувало 6735 учнів. У 1910 р. було відкрито шість народних училищ: в Йосипівці, Натягайлівці, Камишанці, Аврамівці, Самойленківцях, Ковалівці [5].

Починаючи з 1910 р. спостерігається стрімке зростання кількості шкіл,

особливо земських. Станом на 01.01.1914 р. в Кременчуцькому повіті діяло: земських шкіл – 108, з них двокласних – чотири; церковно-приходських – 62; шкіл грамоти – 20. Усього 190. Протягом 1913 р. кількість земських шкіл збільшилася на шість одиниць, церковно-приходських на 12, шкіл грамоти зменшилася на дві. Таким чином, у порівнянні з 1912 р., число навчальних закладів в повіті зросло на 16 [6]. Постійно збільшувалася кількість учнів.

На 1 січня 1915 р. земських шкіл було 115, з них двокласних – шість, церковно-приходських – 56, шкіл грамоти – 14. Всього 186, на чотири менше, ніж у попередньому році. Однак кількість учнів збільшилася. Деяке скорочення відбулося за рахунок закриття шкіл грамоти і зростання числа земських училищ. Протягом 1914 р. зусиллями земства розширено і відкрито 28 нових навчальних закладів. Зростала й якість освіти за рахунок збільшення двокласних шкіл, де навчання тривало 5-6 років [8, с. 101]. Статистичні дані свідчать, що програма створення шкільної мережі здійснювалася успішно. Початок Першої світової війни призвів до зменшення урядових асигнувань на освіту. Будівництво нових шкіл припиняється, бо кошти надавалися лише на добудову існуючих навчальних закладів. Зокрема, в 1915 р. із запланованих 25 шкільних комплексів введено в дію лише чотири.

Аналіз статистичних даних засвідчує, що протягом останніх двадцяти років земські училища стали домінуючими в повіті. Вони поступово витіснили церковно-приходські й школи грамоти. Їх кількість невпинно зростала, а школи грамоти занепадали. До того ж хоч і повільно, але збільшувалося число двокласних училищ.

Отже, з часу впровадження загальної початкової освіти кількість учнів у земських школах збільшилася на 65%. Причому число дівчат, які навчалися, зросла більше, ніж у два рази. Однак більшість дітей з різних причин покидала школу. Кількість хлопчиків, що закінчували школу, становила в 1914 р. 10,3%, а дівчат – 5,5% [7]. У тому ж році зі школи випустили 911 учнів, а покинули її 2156. Причини, що змусили учнів припинити навчання, наведено в таблиці 1, цифри почерпнуто зі звіту Кременчуцького повітового земства за 1914 р.

Таблиця 1 – Кількість дітей, які залишили школу в 1914 році з різних причин [7]

Причини	Хлопчики	Дівчатка	Всього
Нездатність до навчання	217	119	336
Хвороба	85	55	140
Переселення до іншого місця	17	1	18
Перехід до іншого училища	126	46	72
Сімейні обставини	643	370	1013
Невідомі причини	351	114	465
Смерть	9	3	12

Отже, більша половина дітей залишала навчання через неможливість здобувати освіту з причин сімейних та бідності. До того ж не всіх бажаючих прий-

мали до земських училищ.

ВИСНОВКИ. Аналізуючи діяльність Кременчуцького повітового земства в галузі народної освіти, варто наголосити, що воно проявило значну активність в напрямку співпраці з урядом. Отримані від міністерства кошти йшли переважно на будівництво нових шкіл і розширення вже існуючих. Протягом 1910–1914 рр. відбулися суттєві зрушення в поширенні початкової освіти.

Із запровадженням у повіті загальної початкової освіти в 1910 р. зросли урядові субсидії земству на розвиток шкільництва. Зокрема, держава брала на себе виплату зарплати педагогічним працівникам. У 1914 р. Кременчуцьке повітове земство отримало на жалування вчителям 103547 руб. Окрім цього, на шкільне будівництво асигновано 73413 руб. урядових субсидій і пільгової позики – 65587 руб. [7].

Таким чином, у фінансуванні Кременчуцьким повітовим земством народної освіти можна виділити ряд моментів:

- 1) за 50 років значно зросли кошти на шкільництво у земському бюджеті: якщо в 1867 р. вони склали менш ніж 5%, то в 1914 р. – 50%;
- 2) відбулося урізноманітнення освітніх витрат: фінансувалася не тільки зарплата вчителям, але й бібліотеки, педагогічні курси, будівництво шкіл та ін.;
- 3) із запровадженням загальної початкової освіти в Кременчуцькому повіті значну долю витрат на освітні потреби взяла на себе держава, яка надавала земству субсидії та пільгові позики.

Діяльність Кременчуцького повітового земства в напрямку розвитку місцевої народної освіти можна назвати доволі успішною. Йому вдалося скоординувати свою роботу з представниками місцевої та урядової адміністрації. Земство налагодило співпрацю з сільськими товариствами: байдужість щодо шкільної справи згодом перейшла в партнерські відносини з органом місцевого самоврядування. Регулярними стали субсидії від губерньського земства та уряду.

Формувалась база для запровадження в повіті загальної початкової освіти шляхом інтенсивного будівництва нових приміщень, забезпечення шкіл навчальною літературою та посібниками, налагодження системи додаткового навчання, зокрема екскурсій, підготовки педагогічних кадрів.

Кременчуцьке земство мало вплив на окремі психологічні зміни в суспільних настроях. Зокрема, селянство переглянуло свої погляди щодо початкової освіти. Якщо раніше значна їх кількість сприймала освіту як щось непотрібне, то на початку ХХ століття більшість з них намагалася влаштувати своїх дітей до земської школи.

Відбулося піднесення ролі жінки як педагога і як учениці. Якщо раніше жіноча освіта вважалася селянським суспільством абсолютно непотрібною, то з часом таке ставлення почало змінюватися, довівши, що освіченій дівчині легше знайти своє місце в світі. Тільки протягом десяти років кількість дівчат, що навчалися в школі, зросла з 711 в 1904 р. до 1935 в 1914 р., тобто майже вдвічі. Залучення до викладацького складу жінок також підвищувало їх роль у тогочасному суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Систематический сборник постановлений Кременчугского (Полтавской губернии) уездного земского собрания 1865-1899 гг. / [сост. О. М. Бондаренко] – Кременчуг : Тип. И. А. Диковского, 1900. – 871 с.
2. Земская школа [Электронный ресурс] – Режим доступа: https://ru.wikipedia.org/wiki/%C7%E5%EC%F1%EA%E0%FF_%F8%EA%EE%EB%E0.
3. Журналы 43 очередного собрания 1907 года с докладами управы и приложениями. – Кременчуг : типография И. А. Дохмана, 1908 – VII с. – 317 с. – 104 с. 50 с.
4. Журналы 44 очередного собрания 1908 года с докладами управы и приложениями. – Кременчуг : типография И. А. Дохмана, 1909. – LIV+180 с.
5. Отчёт управы за 1910 год. Кременчугское земство Полтавской губернии. – Кременчуг : Типография И. А. Дохмана, 1911. – 308 с.
6. Отчёт управы за 1913 год. Кременчугское земство Полтавской губернии. – Кременчуг : Электротипография «Энергия», 1914. – 494 с.
7. Отчёт управы за 1914 год. Кременчугское земство Полтавской губернии. – Кременчуг : Типография И. А. Дохмана, 1915. – 547 с.
8. Отчёт управы за 1915 год. Кременчугское земство Полтавской губернии. – Кременчуг : Типография «И. А. Дохман», 1916. – 372 с.

**IMPLEMENTATION OF A PRIMARY EDUCATION GENERAL SYSTEM
IN DISTRICT COUNCIL SCHOOLS OF KREMENCHUK COUNTY
IN THE EARLY XX CENTURY**

V. Krot, L. Krot

Kremenchuk Mykhailo Ostrohradskyi National University

vul. Pershotravneva, 20, Kremenchuk, 39600, Ukraine.

E-mail: krotvolodymyr@mail.ru, vikolo07@mail.ru.

On the basis of documentary sources the main directions of development of education in primary schools of Kremenchuk County in the early XX century are considered. A special attention is paid to Zemstvo activity and its role in rural schools financing. According to statistics the material maintenance of schools is analysed, a tendency of increase the number of schools and their learners is determined. A particular attention is paid to rural teachers and their social status. Efforts of Kremenchuk county district council on implementing of a primary education general system in our region are noticed.

On the whole the activity of Kremenchuk county district council concerning the development of local public education can be considered quite successful. Zemstvo managed to coordinate its work with the local and government administration. Zemstvo had cooperated with rural communities: indifference on school affairs turned into a partnership with local authorities later. Schools were regularly subsidized by the provincial district council and the government. It created a basis for the implementation of primary education in the county by intensive building of new facilities, providing schools with educational literature and textbooks, setting up a system of additional training, including excursions, teachers training.

Key words: Zemstvo, education, public, district council teachers, finance, subsidies.

REFERENCES

1. *Sistematicheskii sbornik postanovlenii Kremenchugskogo (Poltavskoi gubernii) uezdnogo zemskogo sobraniya 1865-1899 gg.* [Systematic compilation of decisions of Kremenchuk (Poltava province) county district council of 1865–1899 years / [Ed. by O.M. Bondarenko]. – Kremenchuk : Typography of I. A. Dikovskii, 1900. – 871 p. [in Russian].
2. *Zemskaja shkola [Zemskaya school] [Electronic resource].* – Access mode: https://ru.wikipedia.org/wiki/%C7%E5%EC%F1%EA%E0%FF_%F8%EA%EE%E B%E0 [in Russian].
3. *Zhurnaly 43 ocherednogo sobraniya 1907 goda s dokladami upravy i prilogeniyami* [Magazines of 43rd regular meeting of 1907 year with the council reports and applications]. – Kremenchug: I.A. Dohman Publishing house, 1908. – VII p.+317 p. +104 p. +50 p. [in Russian]
4. *Zhurnaly 44 ocherednogo sobraniya 1908 goda s dokladami upravy i prilogeniyami* [Magazines of 44rd regular meeting of 1908 year with the council reports and applications]. – Kremenchug: I.A. Dohman Publishing house, 1909. – LIV+180 p. [in Russian]
5. *Otchet upravy za 1910 god. Kremenchugskoe zemstvo Poltavskoy gubernii* [Board's report for 1910. Kremenchug zemstvo of Poltava province]. – Kremenchug: I.A. Dohman Publishing house, 1911. – 308 p. [in Russian]
6. *Otchet upravy za 1913 god. Kremenchugskoe zemstvo Poltavskoy gubernii* [Board's report for 1913. Kremenchug zemstvo of Poltava province]. – Kremenchug: Electro-printing-house «Energia», 1914. – 494 p. [in Russian]
7. *Otchet upravy za 1914 god. Kremenchugskoe zemstvo Poltavskoy gubernii* [Board's report for 1914. Kremenchug zemstvo of Poltava province]. – Kremenchug: I.A. Dohman Publishing house, 1915. – 547 p. [in Russian]
8. *Otchet upravy za 1915 god. Kremenchugskoe zemstvo Poltavskoy gubernii* [Board's report for 1915. Kremenchug zemstvo of Poltava province]. – Kremenchug: Publishing house «I.A. Dohman», 1916. – 372 p. [in Russian]

Стаття надійшла 18.02.2015.